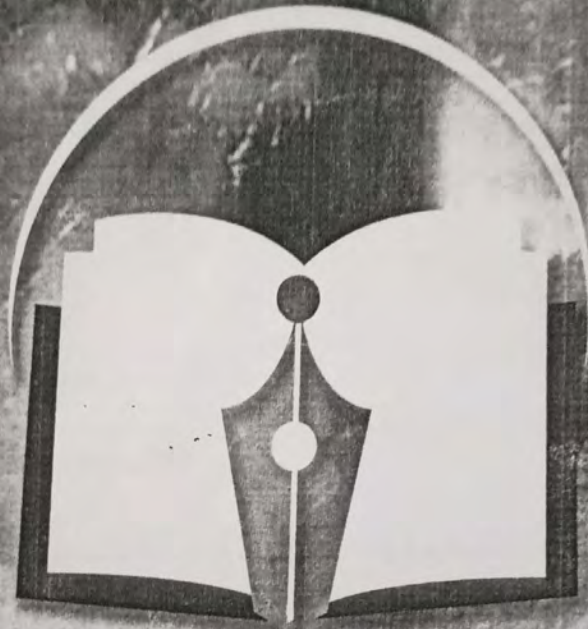

ISSN 2394-5303

International Multilingual Research Journal
Printing Area

Issue-38, Vol-03, February 2018

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

www.vidyavarta.com

- 14) Quasi Contracts in India : A bird's eye
Rakesh Soni, Rajasthan || 67
- 15) Taslima Nasrin's French Lover: A Kaleidoscopic View in Patriarchy as a...
Reemani Verma, Central University of Jammu || 70
- 16) प्रसिद्ध ऐतिहासिक शिवकालीन घराणे-पानसंबळ'
प्रा.सौ. कापशीकर धनश्री रामचंद्र , जि. सोलापूर || 72
- 17) भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील काश्मीर प्रश्नात अमेरिकेची मध्यस्थीची भूमिका
प्रा. दिनेश दयाराम माळी & श्रीमती विमलबाई उतमराव पाटील, जि. धुळे || 74
- 18) किनवट तालुक्यातील आदिवासींची आर्थिक व सामाजिक स्थिती
प्रा.डॉ.मोहोकार हरिहर शिवदास, जि.नांदेड || 77
- 19) भारत आणि आदिवासी आंदोलने — एक ऐतिहासिक आढावा
प्रा. डॉ. गौतम शंभरकर, चंद्रपूर || 80
- 20) खाधदेशातील बेलगाडीचा व्यवसाय
प्रा.डॉ. भामरे धाधाजी दगा, जि.धंदुरबार || 87
- 21) धर्माचे बदलते स्वरुप : संक्षिप्त सामाजिक विश्लेषण
प्रा.डॉ.बी.एन.कावळे, जि.औरंगाबाद || 90
- 22) बौद्ध धर्मातील संघ प्रणाली
प्रा.विष्णू ज. पवार, जि.वर्धा (महाराष्ट्र) || 92
- 23) कादंबरीचे वाढ:मयीन आकलन
डॉ.राजेंद्र वडमारे, जि.अहमदनगर || 95
- 24) निश्चलनीकरनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
श्री. विनायक मारोती वागतकर, रायगड || 108
- 25) पंडितो साहित्याची वैशिष्ट्ये
प्रा.डॉ. शिवप्रसाद पंजाबराव वायाळ, ता.जि. वाशीम || 112
- 26) निर्मल वर्मा के यात्रा संस्मरण 'चीड़ों पर चाँदनी' की समीक्षा
जय सिंह यादव, गोरखपुर || 115

भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील काश्मीर प्रश्नात अमेरिकेची मध्यस्थीची भूमिका

प्रा. दिनेश दयाराम माळी

विभाग प्रमुख - संरक्षण व सामरिक शास्त्र विभाग,

श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील

कला व के. डॉ. बी. एस. देसले विज्ञान महाविद्यालय,

साक्री जि. धुळे

काश्मीर प्रश्नाचे निवारण करण्यासाठी तिसऱ्या मध्यस्थाची भूमिका शीतयुद्धोत्तर आणि शीतयुद्धाच्या कालखंडात राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अतिशय महत्त्वाची मानली जाते. मध्यस्थी ही एखाद्या राष्ट्राची असो किंवा आंतरराष्ट्रीय संघटनेची असो त्याचे परिणाम भौगोलिक, राजनैतिक आणि परिस्थितीकदृष्ट्या वेगवेगळे पाहायला मिळतात. उदा. पश्चिम आशियातील, श्रीलंका आणि युरोपातील काही राष्ट्रांनी संघर्ष निवारण्यासाठी मध्यस्थाच्या भूमिकेद्वारे बरेचसे संघर्ष समाप्त झाल्याचे दिसून येते त्या दृष्टीकोनातून भारत आणि पाकीस्तान यांच्यामधील काश्मीर प्रश्नाचे संघर्ष निवारण करण्यासाठी मध्यस्थाची भूमिका अतिशय मोलाची ठरू शकते असे सर्वच स्तरावर मत व्यक्त होतांना दिसत आहे. अशा वेळेस काश्मीर प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने मध्यस्थीची आवश्यकता आहे आणि त्या दृष्टीने भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांना हा प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने अमेरिका हा देश जवळचा वाटतो.

मध्यस्थी म्हणजेच तिसऱ्या तटस्थ पक्षकाराची भूमिका होय. ज्यावेळी दोन घटकातील विशिष्ट प्रश्न अथवा संघर्ष द्विपक्षीय चर्चेने प्रयत्न करूनही सुटत नाही. त्यावेळेस दोन्ही घटकांच्या मान्यतेने व सहमतीने तिसऱ्या पक्षकारास मध्यस्थी करून संघर्ष सोडविण्याचा मार्ग अवलंबिला जातो. संघर्षरत दोन्ही घटकांना मध्यस्थावर पूर्ण विश्वास ठेवावा लागतो. मध्यस्थ दोन्ही पक्षांचे म्हणणे पूर्णपणे ऐकूण घेतो, पुरावे तपासतो. त्याचबरोबर दोन्ही घटकात सकारात्मक चर्चा

घडवून आणतो. फायदे व नुकसान लक्षात आणून देतो. मध्यस्थाने घेतलेला निर्णय दोन्ही घटकांना योग्य वाटला तर मान्य करतात नाही तर अमान्य करतात. मध्यस्थाचा निर्णय दोन्ही घटकांवर बंधनकारक नसतो.

आजपर्यंतच्या भारत पाकिस्तान यांच्यातील द्विपक्षीय चर्चेने आणि शांतता बोलणीने हा प्रश्न मार्गी लागलेला नाही. त्यामुळे तिसऱ्या योग्य मध्यस्थी शिवाय हा प्रश्न सुटूच शकत नाही हे समजून घेणे गरजेचे आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक संघर्ष मध्यस्थीने यशस्वीरित्या सोडविण्याची अनेक उदाहरणे आहेत. त्यामुळे तिसऱ्या पक्षकाराची मध्यस्थीस काही हरकत असण्याचे कारण नाही. त्यादृष्टीने प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये मध्ये मध्यस्थीच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीय मध्यस्थीचा ऐतिहासिक आढावा घेण्यात आला आहे. त्याचबरोबर काश्मीर प्रश्नाबाबत आजपर्यंत विविध राष्ट्रांनी केलेली मध्यस्थीची भूमिका विश्लेषित करण्यात आली आहे. तसेच भारत पाकिस्तान यांच्यातील काश्मीर प्रश्नासंदर्भात अमेरिकेच्या भूमिकेवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. काश्मीर प्रश्नासंदर्भात अमेरिकेच्या मध्यस्थीची भूमिका पाहण्याअगोदर जम्मू काश्मीरचे भौगोलिक महत्त्व पाहणे गरजेचे आहे.

भारतीय संघराज्यातील २८ राज्या पैकी जम्मू आणि काश्मीर हे एक राज्य आहे. "भौगोलिक दृष्ट्या काश्मीरचे तीर्थ विभाग आहेत. १) जम्मू २) काश्मीर खोरे ३) लडाख. जम्मू काश्मीरचे एकूण क्षेत्रफळ २,२२,२३६ चौरस किलोमीटर आहे." १ प्रशासकीय दृष्ट्या या राज्याचे जम्मू, कठुआ, उधमपूर, डोडा, पंछ-राजोरी, श्रीनगर, अध्न्तध्नाग, बारामूला, लडाख असे विभाग करण्यात आले आहेत. जम्मू काश्मीरच्या तीर्थही भागातील हवामान भिन्न आहे तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक भिन्नता दिसून येते. २ विशेष करून हिंदू, मुस्लिम व बौद्ध धर्मियांचे वास्तव्य या प्रदेशात अधिक प्रमाणात आहे. सध्या काश्मीरचे खोरे, जम्मूचे क्षेत्र आणि लडाख हे भारतीय अधिपत्याखाली आहे. अदिवासी क्षेत्र पाकिस्ता-नच्या अधिपत्याखाली आहे. काही पर्वतीय क्षेत्र पाकिस्ताध्न् मध्ये तर काही भारतात आहे. ३ १९४७ मध्ये आक्रमण करुध्न् जो भाग पाकिस्ताध्न्ने ताब्यात घेतला होता त्याला 'पाकव्याप्त काश्मीर' किंवा 'आझाद काश्मीर' असे म्हटले जाते.

पाकिस्तान ने आतापर्यंत भारताचा किती भाग गिळंकृत केला याविषयी राज्यसभेत श्री. बी. सत्यनारायण रेड्डी यांनी प्रश्न केला होता की, आतापर्यंत किती भूभाग पाकिस्तान ने आणि चीन ने गिळंकृत केला आहे आणि तसेच पाकिस्तान ने किती भाग चीन ला देऊन टाकला आहे. या प्रश्नावर उत्तर देतांना विदेश मंत्री श्री. नटवर सिंह

यांनी सांगितले की, "आतापर्यंत ३८,००० वर्ग किलोमीटर क्षेत्र चीनकडे गैर मार्गाने आहे तसेच ७८,००० वर्ग किलोमीटर पाकिस्तानच्या ताब्यात आहे जे जम्मू-काश्मीरचे क्षेत्र आहे. तसेच पाकिस्तानने १९६३ ला चीन-पाकिस्तान बोलणी अंतर्गत चीनला पाकिस्तान अधिकृत काश्मीरचा जवळ-जवळ ८,१२० वर्ग किलोमीटर चा भाग असंवैधानीकरित्या देऊन टाकला आहे."

जम्मू काश्मीरमध्ये एकूण तीन विभाग मिळून २२ जिल्हे आहे. यात जम्मू विभागात १० जिल्हे, काश्मीर विभागात १० जिल्हे आणि लडाख विभागात दोन जिल्हे आहेत. भारत पाकिस्तान संघर्षाचे मूळ कारण काश्मीर खोरे आहे. जम्मू आणि लडाखशी या समस्येचा तसा संबंध येत नाही. सध्या भारताच्या अधिपत्याखाली जम्मू काश्मीरचे १,०१,३८७ चौरस कि.मी. क्षेत्र आहे तर पाकिस्तानच्या अधिपत्याखाली ७८,११४ चौरस कि.मी. क्षेत्र आहे."

शीतयुद्धोत्तर कालखंडात भारत अमेरिका संबंध सातत्याने सुधारतांना दिसत आहेत. भारत आणि अमेरिकेत विविध संरक्षण, सहकार्य आणि आर्थिक करार झालेले आहेत. त्याचबरोबर दहशतवादाशी लढा देण्यासाठी अमेरिकेने भारताला पूर्ण समर्थन दिलेले आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार करता सध्यास्थितीत काश्मीर प्रश्नाबाबत मध्यस्थी केल्यास भारताला नुकसान होईल असे वाटत नाही. भारत आणि अमेरिकेतील संबंधात नियमित चढ उतार पाहावयास मिळतात. त्यादृष्टीने काश्मीर प्रश्नाबाबत अमेरिकेच्या मध्यस्थीचा विचार करता काही मुद्द्यांचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे या मुद्द्यांचा आधारभूत विचार केला तर अमेरिकेच्या काश्मीर प्रश्नाबाबतच्या मध्यस्थीच्या भूमिकेचा अंदाज घेता येऊ शकतो.

वर्तमान परिस्थितीत भारताला अमेरिकेविषयी काय वाटते याचा विचार करणे आवश्यक आहे. सोव्हिएत संघाच्या विभाजनानंतर विश्वातील एक प्रमुख महासत्ता म्हणून अमेरिकेची ओळख आहे जागतिक महासत्ता या नात्याने भारतासाठी अमेरिकेची मैत्री अत्यंत फायदेशीर ठरणार आहे. भारतात मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारी आहे. याचे कारण भारतात गुंतवणुकीचे प्रमाण कमी आहे. भारताला आज आंतरराष्ट्रीय गुंतवणुकीची अत्यंत गरज आहे अमेरिका एक अतिश्रीमंत देश आहे. अमेरिकेनेत भारतात मोठी गुंतवणुक करावी यावर भारताचे लक्ष केंद्रीत आहे. भारताच्या मते भारत अमेरिका संबंध अधिक सुधारल्यास अशी गुंतवणुक अमेरिका करू शकते. अमेरिका औद्योगिक तंत्रज्ञानाची भूमी मानली जाते. औद्योगिक तंत्रज्ञानात प्रशिक्षित असलेल्या लोकांच्या माध्यमाने भारत अमेरिकेकडून विविध औद्योगिक व व्यावसायिक तंत्रज्ञान प्राप्त करू शकतो. अमेरिका एक असे राष्ट्र आहे जेथे व्यापारापासून ते ज्ञान विज्ञान व तंत्रज्ञान या सर्वच क्षेत्रात

मोठ्या प्रमाणावर संधी उपलब्ध आहेत. भारत या संधीचा उपयोग करू इच्छित आहे. अमेरिका एक धर्मनिरपेक्ष बहुराष्ट्रीय आणि लोकतांत्रिक देश आहे जे भारतासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे कारण भारताही अशीच समाजव्यवस्था असलेला देश आहे. भारत आणि अमेरिकेत हे समान मुल्यात्मक गुणधर्म आहे. भारत आणि अमेरिका यांचे सामरिक आणि रणनीतिक हित परस्पर एक दुसऱ्यांसारखेच आहेत. अमेरिकेत लागू भारतीय वास्तव्य करून आहेत. अर्थातच भारत सरकारवर अमेरिकेशी संबंध सुधारण्यासाठी हा मोठा गट भारतावर अप्रत्यक्ष दबाव टाकतो. दहशतवादाविरुद्ध लढण्यासाठी जेवढा संघर्ष भारताला करावा लागत आहे जवळपास तेवढ्याच अडचणीचा सामना अमेरिकेलाही करावा लागत आहे. आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाविरुद्ध लढण्याची विचारधारा व उद्देश दोन्ही देशांचे सारखेच आहेत. भारताच्या मते अमेरिकेच्या समर्थन व सहकार्यामुळेच पाकिस्तान भारताला महत्व देत नाही. त्या दृष्टीने पाकिस्तानला कमजोर करायचे असेल व एकटे पाडायचे असेल तर भारताला अमेरिकेची मैत्री वाढविणे आवश्यक आहे. अमेरिकेची जीवनशैली भारताच्या मध्यम वर्गाला निरंतर प्रभावित करत आहे. भारताच्या मते, अमेरिकेशी मैत्रीचे संबंध वाढल्यास अमेरिका पाकिस्तानपासून दूर जाईल आणि त्यामुळे अमेरिकेने जरी काश्मिर प्रश्नात मध्यस्थी केली तरी अमेरिकेची झुकती बाजू भारताकडे राहिल याचा फायदा भारताला होईल.^६

वर्तमान परिस्थितीत अमेरिकेचा दृष्टीकोन भारताविषयी कसा आहे यावरून अमेरिकेच्या भूमिकेचे विश्लेषण करता येईल. भारत एक जागतिक बाजारपेठ असलेला देश आहे. भारतात सर्वाधिक लोकसंख्या आहे. त्यामुळे भारताची उपभोक्ता क्षमता जगात सर्वाधिक मानली जाते. निश्चितच उपभोक्ता सामग्रीची खपत भारतीय बाजारात विनाअडचण आणि जलद गतीने होवू शकते. चीन च्या तुलनेने भारताची बाजारपेठ अमेरिकेसाठी जास्त उपयुक्त ठरेल. अण्वस्त्र शक्ती असल्यामुळे जगाच्या नकाशावर भारताने आपले जीवन अस्तित्व सिद्ध केले आहे. भारताने अण्वस्त्राविषयी निश्चित केलेली 'प्रथम वापर करायचा नाही आणि पुढे अण्वस्त्र चाचणी करायची नाही' (No first Use & No Further Test) ही भूमिका अमेरिकेला आवडली आहे. यामुळे अमेरिकेची भारताविषयी सहानुभूती वाढली आहे. अमेरिकेत मुळ भारतीयांची संख्या लाखात आहे. हा समाज भविष्यात नक्कीच अमेरिकन समाजावर आणि राजकारणावर प्रभाव टाकेल एवढ्या क्षमतेत असेल. खूप मोठी लोकसंख्या असलेला देश असला तरी भारतात तंत्रज्ञान व उद्योग आधारीत विकासाच्या शक्यता मोठ्या प्रमाणावर आहेत. अमेरिका भारताला आपली अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाधारीत व्यवसायाची व उद्योगाची उपयुक्त बाजारपेठ मानतो.

भारतात अत्यंत कमी किमतीवर प्राप्त होवू शकते यात अमेरिकेला मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक फायदा होण्याबरोबर औद्योगिक विकास व स्थिरता प्राप्त करता येवू शकते. याची जाणीव अमेरिकेला आहे. भारताची धर्मनिरपेक्षतावादी धोरण आणि अपेक्षाकृत स्थिर लोकतांत्रिक राजनिती अमेरिकेला आवडते. सामाजिक व सांस्कृतिक संघर्षांचे वातावरण न दिसता अमेरिकेला भारतात विविधतेत एकता आणि सामाजिक व सांस्कृतिक सामंजस्य दिसून येते. दक्षिण आशियातील एक शक्तीशाली आणि मोठी बाजारपेठ असलेला देश म्हणून भारताची ओळख आहे. अमेरिकेला दक्षिण आशियात आपले पाय घट्ट रोवायचे असतील तर भारत याबाबतीत अमेरिकेला मदत करू शकतो. अमेरिका आणि भारताचे सामरिक आणि रणनीतिक हित परस्परांशी मिळते जुळते आहेत. बहुभाषिक आणि बहुधार्मिक भारतीय समाज अमेरिकन लोकांच्या आकर्षणाचा केंद्रबिंदू बनला आहे. भारतातील १५ ते २० करोड इंग्रजी बोलणाऱ्या मध्यमवर्गीय समाजाला अमेरिकन जनता आपला मित्र समजते. रशियाची सद्यपरिस्थिती अत्यंत खराब आहे. यामुळे भविष्यात चीन अतिशक्तीशाली तथा महाशक्ती बनू शकतो. अर्थातच शक्ती संतुलनासाठी अमेरिकेला भारताशी मैत्री करणे गरजेचे आहे. अमेरिका एक असा देश आहे ज्याची कोणतीही प्राचिन परंपरा नाही आहे. याउलट भारत अतिप्राचीन संस्कृती व परंपरा असलेला महत्त्वपूर्ण देश आहे. यामुळे अमेरिकेसारखे नवीन राष्ट्र भारतासारख्या प्राचीन सभ्यता असलेल्या देशाशी समन्वय साधण्याचा नक्कीच प्रयत्न करेल.*

वरील दृष्टीकोनावरून हे स्पष्ट होते की, सर्व दृष्टीने भारत हा अमेरिकेसाठी पाकिस्तान पेक्षा अधिक उपयोगी देश आहे यामुळे अमेरिका कोणत्याही कारणास्तव भारताशी संबंध तोडू शकत नाही अथवा संबंधात तणाव निर्माण होईल असे वागणार नाही याचा फायदा काश्मिर प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने भारताला करता येवू शकतो अमेरिकेच्या लक्षात हे आणून देणे गरजेचे आहे की, काश्मिर भारतात नियमानुसार विलीन झाला आहे व काश्मीर भारताचा अविभाज्य घटक आहे. त्याचबरोबर पाकिस्तानचे आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाला असलेले समर्थन, काश्मीरमधील बेकायदेशीर घुसखोरी आणि काश्मीर मधील पाकिस्तान करत असलेला हिंसाचार इत्यादी बाबी अमेरिकेला भारताने पटवून देणे गरजेचे आहे. असे झाले तर अमेरिकने काश्मीर प्रश्नात मध्यस्थी केली तरी फायदा भारतालाच होईल.

भारताबरोबर सहकार्य आणि मैत्री वाढविण्यात अमेरिकाचा आणखी एक हेतू आहे आणि तो म्हणजे भारत, रशिया आणि चीन यांच्या भविष्यातील संभाव्य युतीला तडा देणे. या तीन राष्ट्रांची जर युती झाली तर आशिया खंडात अमेरिकेच्या आर्थिक, व्यापारी आणि राजकीय हितसंबंधाना धोका पोहचवू शकतो. भारताबरोबर घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित केल्यास अशी युती निर्माण होण्याची शक्यता खूप

कमी होईल असे अमेरिकेला वाटते.*

निष्कर्षतः

असे सांगता येईल की अमेरिकेच्या काश्मीर प्रश्नातील मध्यस्थीबाबतच्या स्वरूपाचा विविध अंगांनी विचार करता एकंदरीत असे दिसून येते की, अमेरिकेच्या परराष्ट्र धोरणात घडून आलेले सध्याच्या काळातील भारताविषयीचे महत्वाचे बदल लक्षात घेता भारताने जरी अमेरिकेची मध्यस्थी काश्मीर प्रश्नात मान्य केली तरी त्याचा तोटा भारताला होणार नाही, कारण अमेरिका भारतासारख्या आर्थिक आणि संरक्षण क्षेत्रातील सहकाऱ्याला दुखवून पाकिस्तानच्या बाजूने निर्णय घेईल याची शक्यता फार कमी आहे. कारण जोपर्यंत पाकिस्तान आपले हट्टी आडमुठे धोरण सोडत नाही तोपर्यंत भविष्यातील चर्चाही अपयशी ठरतील. पाकिस्तानला आपली हट्टी भूमिका सोडणे भाग पाडण्यासाठी अमेरिकेचा दबाव उपयुक्त ठरू शकतो. यासाठी अमेरिकेची मध्यस्थीची भूमिका काश्मीर प्रश्न सोडविण्यासाठी मान्य करण्यास काहीही हरकत नसावी अशी आजची परिस्थिती आहे. अमेरिका आणि भारताचे मैत्रीचे संबंध पाहता ही मध्यस्थी भारतासाठी फायद्याचीच ठरेल. त्या दृष्टीने भारताने आपले धोरण ठरविणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) शुक्ल कृष्णानंद - शांति, सुरक्षा और विकास की समस्याएँ, राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, प्र. सं. २००९, पृ. क्रं. १८२
२) Indurthy Rathnam - The Turns and Shifts in the U.S. Role in the Kashmir Conflict since १९४७ : Today's Propitious Times for a Facilitator to resolve it, Taylor & Francis-Assian Affiars, Pg. No. २०१

३) दिवाण चंद्रशेखर (डॉ.) - भारताची विदेश नीती, विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्र. सं. १९९२, पृ. क्रं. ९३

४) उपरोक्त - पृ. क्रं. ९३

५) जोशी लक्ष्मणशास्त्री (तर्कतीर्थ) - मराठी विश्वकोश, खंड - ९, पृ. १९८.

६) द्विवेदी आशुतोष (डॉ.) - भारत पाक संबंध और काश्मीर समस्या, ओमोगा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, प्र. सं. - २०१३, पृ. क्रं. १६४

७) देवळाणकर शैलेंद्र (डॉ.) - भारताचे परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यांतर, सकाळ प्रकाशन, पुणे २०१६ (सुधारीत तिसरी आवृत्ती), पृ. क्रं. २७९

८) Banerjee Dipankar (Major General), Security in South Asia (२०००), Manas Publication, New Delhi, Pg. No. १६०

किनवट तालुक्यातील आदिवासींची आर्थिक व सामाजिक स्थिती

प्रा.डॉ.मोहोकार हरिहर शिवदास

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना :

भारतीय समाजव्यवस्थेतील एक महत्वाचा घटक म्हणून आदिवासी समाजाकडे बघितले जाते. त्यामुळे आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियेत या घटकाकडे दुर्लक्ष करून चालना नाही. तर त्यांना आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियेत सामावून घेऊन त्यांचा सर्वांगीन विकास करणे आवश्यक ठरते. त्या अनुषंगाने ब्रिटीश राजवटीपासून आदिवासींच्या विकासाच्या दृष्टीने प्रयत्न झाले. त्याचाच परिणाम म्हणून वर्तमानकाळात आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात बदल होताना आढळून येत आहे. महाराष्ट्रात आदिवासींच्या विकासासाठी केंद्रवर्ती अर्थ संकल्पीय योजना, केंद्र अनुदान योजना व उपयोजना राबविल्या जात आहे. ह्या योजना राबविण्यासाठी १९७३ पर्यंत आदिवासी कल्याण विभाग हा विभाग समाजकल्याण विभागांतर्गत कार्यरत होता. सन १९७३ पासून आदिवासी कल्याण विभाग या नावाने स्वतंत्र करण्यात आला. या विभागाच्या माध्यमातून योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी आदिवासी संचालनालयाची स्थापना करण्यात आली. वर्तमानकाळात हे संचालनालय नाशिक येथे कार्यरत आहे. आदिवासींचा क्षेत्रनिहाय विकास साध्य करण्यासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात २४ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प निर्माण करण्यात आले. त्यापैकी एक प्रकल्प किनवट भागातील आदिवासींचा विकास करण्यासाठी किनवट येथे कार्यरत आहे.

नांदेड जिल्ह्यातील किनवट हा एक आदिवासी तालुका आहे. या तालुक्यात २०११ च्या जनगणनेनुसार १७.१९ टक्के आदिवासी लोकसंख्या असून गौड, आंध, परधान, भिल्ल आणि कोलाम ह्या आदिवासी जमाती आढळून येते. या आदिवासींच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक इत्यादी सारख्या अनेक समस्या आहेत. परंतु प्रस्तुत संशोधनात आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांवर

भर दिलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. आदिवासी विभागामार्फत ज्या विविध योजना राबविल्या जाते त्या योजनांमुळे आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीत काय बदल झाला याचा अभ्यास करणे.

२. आदिवासी विकासाच्या दृष्टिकोनातून आर्थिक व सामाजिक घटकांचा मागोवा घेणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक आधार सामुग्री आणि दुय्यम आधार सामुग्री अशा दोन्ही प्रकारच्या सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी आदिवासींच्या मुलाखती घेण्यात आल्या. तसेच त्यांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. आदिवासींची निवड करण्यासाठी यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीचा वापर करण्यात आला. तसेच प्रस्तुत संशोधनासाठी आवश्यक असणारी द्वितीय सामुग्री मासिके, वर्तमानपत्रे, शासकीय अहवाल आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून प्राप्त करण्यात आली.

अध्ययन विश्लेषण :

किनवट तालुक्यातील पाच सर्कल मधील प्रत्येकी २ गावे या प्रमाणे १० गावाची निवड करून त्या गावातील आदिवासी विकास योजनांचा लाभ घेतलेल्या एकूण लाभार्थी पैकी ५ टक्के प्रमाणे ११० लाभार्थ्यांची प्रत्यक्ष पाहणी करण्यासाठी निवड केली आहे.

१. आदिवासी विकास योजना निहाय लाभार्थी

किनवट तालुक्यातील आदिवासींसाठी राज्य व केंद्र शासनाकडून अनेक योजना चालतात त्यापैकी प्रस्तुत अध्ययनासाठी केंद्र अनुदान योजना, केंद्रवर्ती योजना व उपयोजना घेतल्या आहेत.

तक्ता क्र.०१

अ.क्र.	तपशिल	योजना लाभार्थी संख्या	टक्केवारी
१.	केंद्र अनुदान योजना	३०	२७.२७
२.	केंद्रवर्ती योजना	१७	१५.४६
३.	उपयोजना	६३	५७.२७
एकूण		११०	१००.००

स्त्रोत : प्रत्यक्ष सर्वेक्षणांवर आधारित

तक्ता क्र.०१ मध्ये किनवट तालुक्यातील आदिवासींनी लाभ घेतलेल्या योजनांची माहिती दिली आहे. एकूण नमुना लाभार्थ्यांपैकी सर्वांत जास्त ५७.२७% (६३) लाभार्थ्यांनी उपयोजनेचा लाभ घेतला